

Järvamaa piimandushoonete esialgsest inventariseerimisest Eesti piimandusliku ühistegevuse ajaloo taustal

Omaaegsest aktiivsest piimandustegevusest Eesti maapiirkondades annab veel tänagi tunnistust võrdlemisi tihedana säilinud piimandushoonete võrk. Ehkki esimesed mõisameiereid asutati meil juba 19. sajandi keskpaiku ja talumeiereid sama sajandi lõpupoole, langeb lõviosa meiereide rajamine talurahva piimandusliku ühistegevuse kõrgaegadesse – esimese maailmasõja eelsetesse aastatesse (Eesti esimene tegutsev ühispiimatalitus asutati Imaveres 1908) ja teise, eriti intensiivse lainena 1920. aastate keskpaika ning II poolde. 1920-ndatel hakati looma ka koorejaamu – madalama astme piimandusasutusi, kus erinevalt meiereidest reeglina ei valmistatud võid, juustu ega muid piimatooteid, vaid üksnes kooriti talunikelt laekuv piim ja saadeti koor edasiseks töötlemiseks lähimasse meiereisse. 1930. aastate alguses hakkas piimatalituste arv kahanema, sest esialgse entusiasmiga oli neid mõnelgi pool asutatud tihedamalt kui läks tarvis ümbruskonna talude piimatoodangu realiseerimiseks. 1930. aastatel välja kujunenud piimandusettevõtete võrk püsis ligikaudu samas mahus ka teise maailmasõja järgsetel aastakümnetel, tehes läbi küll mõningaid reorganiseerimisi. Sedamööda, kuidas piimasaaduste tootmine koondus üha enam suurtesse tööstusettevõtetesse ja transpordivõimalused täienesid, hakkas väiketootmisettevõtete võrgustik 1960.–70. aastatel järk-järgult kokku kuivama enamasti järgmise skeemi alusel: meiereist saab kõigepealt koorejaam, seejärel piima vastuvõtupunkt, lõpuks ootab ettevõtet sulgemine.

Järvamaal 2005. aasta juulis inventariseeritud piimandusehitistest on suurem osa seotud 1920. aastate piimandusliku ühistegevuse lainega – need kas püstitati toona või kohandati just siis piimanduse otstarbeks mõni varasem rajatis, tavaliselt mõisa abihoone (näiteks Esnas omaaegne mõisa pesuköök ja Annas valitsejamaja). Hoonete ehituse ja ümberehituse kavandid telliti reeglina Põllumajandusliku Keskühingu „Estonia“ (P.K. „Estonia“) projekteerijatelt, kelle seas ehk nimekaim oli hiljem ka funktsionalistina tuntust kogunud Friedrich Wendach. Mõningal määral kasutati ka tüüplahendusi, näiteks valmisid 1920-ndate lõpus ühise kavandi järgi Paistevälja ja Valasti koorejaamad. Meierei- ja koorejaamahoonete arhitektuurseks tunnuseks on üldjuhul fassaadil asetsev piklik laadimisplatvorm kahe kõrvutiasetseva sissepääsuga ning viimaste vahele paigutatud suure aknaga. Platvormilt pääseb rajatise peamisse vastuvõtu- ja tööstusruumi, mis on reeglina kahetasandiline – fassaadipoolsel kõrgemal astmel toimus piima vastuvõtt ja kaalumine, tagumisel madalamal tasandil töötlemine (pastöriseerimine, jahutamine, koorelahutamine jne). Suuremates meiereides ja piimatööstustes lisandub põhiruumile ning abiruumidele terve rida täiendavaid pindu erinevate piimatoodete valmistamiseks, ladustamiseks jm otstarveteks. Hoone teisel *resp* katusekorrusel asetsesid reeglina kontori- ja eluruumid meierei töötajate tarbeks. 1920.–30. aastatel pani enamikus piimandusasutustes seadmed tööle aurumasin, seetõttu on suurem osa vastavaid ehitisi varustatud omaette tuletõkkeseksiooniks eraldatud katlamajaga, mis tavaliselt eristub eksterjööris ühekorruselise plokina.

Järvamaa piimandushoonete vallas muinsushuvilisele pilgule avanev pilt pole tänase seisuga just kiita. Eesti Piimandusmuuseumi loetus selle maakonna kohta ära toodud ligi 70 meiereist ja koorejaamast õnnestus tänini mingil kujul säilinuna fikseerida 44

objekti (pärast välitööde lõppu selgus küll, et kaks kohta – Päinurme ja Karinu – jäid kontrollimata ning vähemalt Karinul on meiereihoone ka säilinud). Suur osa allesolevaist hoonetest seisavad paraku kasutamata ja on üsna viletsas, sageli lausa avariilises seisukorras, mõned ka varemeis. Kasutusel olevaist piimandushooneist täidab suurem osa elamu otstarvet, üksikud majutavad ka töökodasid, ladusid, garaaže või ärisid. Kui mõnikord napib asukatel või omanikel raha, tahtmist ehk muinsusteadlikkust vanade piimandushoonete nõuetekohaseks hoolduseks, siis lugupidava säilitamise eeskujulike näidetena tõstetagu teiste seas esile Esna, Kalitsa ja Reinevere koorejaamahooneid (kõik kasutusel elamuna). Hästi on hooldatud ja vähemalt eksterjööri osas autentsel kujul säilinud ka Piimandusmuuseumi majutav, muinsuskaitse all olev Imavere meierei. Järva-Jaani ja Türi piimatööstused on esialgse otstarbe säilitanud hoonetena heas seisukorras, ent hilisemate ümber- ning juurdeehitustega kaotanud palju originaalilmest. Omaaegseid piimatööstusseadmeid on Järvamaa piimandushoonetes säilinud vaid tühisel määral – Paistevälja koorejaamas on alles piimakaal, piima vastuvõtupult ning aurumasina ülekandevõll, Villevere meierei katlaruumis lagununud aurukatel. Lisaks on veel paaris kohas säilinud aurumasina ülekandevõll või selle jäänuseid.

Piimandushoonete elektroonilise andmebaasi koostamise esimeseks sammuks oli info kogumine muuseumidest ja arhiividest. Eesti Piimandusmuuseumist saime loetelu Eestis tegutsenud meiereidest ja koorejaamadest maakondade kaupa, samast laekus hulk vanu fotosid (kõik andmebaasis sisalduvad varasemad fotod, mille juures pole teisiti märgitud) ning nõukogude ajal valminud mõõdistusjoonised. Viimaste olemasolu tõttu Piimandusmuuseumis langes ära vajadus külastada Lääne-Viru maakonnamuuseumi, kus hoitakse ka Järvamaa vastavaid säilikuid. Eesti Vabaõhumuuseumis õnnestus täiendada andmebaasi Mihkel Leetmaa mõne aasta taguste fotode ja aruannetega piimandushoonete uurimiseks tehtud väljasõitudest. Need ei kata vähemalt Järvamaa osas küll kõiki säilinud piimandushooneid, kuid olemasolevate aruannete peamine väärtus seisneb põhjalikus ajaloolises informatsioonis, mis kontsentreeritud kujul sai kantud elektroonilistesse ankeetidesse. Vähemal määral õnnestus ajaloolist teavet hankida ka välitööde käigus kohalikelt elanikelt. Arhiivimaterjalidest tuleb veel nimetada Eesti Riigiarhiivist saadud, põhiliselt 1920. aastatest pärit projektjooniseid. Arhiivitööle järgnesid välitööd – väljasõidud hoonete kirjeldamise ja pildistamisega – paralleelselt arhiivandmete esialgse süstematiseerimisega. Inventariseerimise viimaseks mahukaks etapiks jäi välitöödel kogutud info korrastamine, digitaliseerimine ning ühitamine arhiivandmetega (elektrooniliste ankeetide koostamine), väljasõitudel tehtud fotode süstematiseerimine ning varem digitaliseerimata arhiivimaterjalide elektroonilisse vormi viimine ja lõplik süstematiseerimine. Ankeetide ja kokkuvõtva teksti koostamisel on lisaks varem mainitud allikatele kasutatud Piimandusmuuseumi teaduri Mai Kuke koostatud trükiseid „Piimanduse areng Eestis XIX-XX sajandil“ (Imavere 2000) ja „Imavere ühispiimatalitus ning muuseum kui meierei järglane“ (Imavere 2000). Palju abi oli ka Kultuurimälestiste Riiklikust Registriist koos Maa-ameti aerofotodega. Muinsuskaitsealaste ettepanekute tegemisel üritasime hoonete arhitektuuriajaloolise väärtuse kõrval arvestada ka nende käesolevat situatsiooni ja võimalikku tulevikupotentsiaali.

Martin Jänes ja Urmas Oja

Muinsuskaitse all olevad piimandushooned Järva maakonnas

Anna meierei, reg nr 15075
Imavere meierei, reg nr 3994
Koigi meierei, reg nr 15036
Roosna-Alliku meierei, reg nr 15102

Ettepanek võtta muinsuskaitse alla järgmised piimandushooned Järva maakonnas

Ageri meierei
Alliku meierei
Ambla piimatööstus
Aravete meierei
Esna koorejaam
Jäneda meierei
Kahala-Köisi meierei
Kalitsa koorejaam
Kareda meierei
Koeru meierei
Kolu koorejaam
Kärevere meierei (välisilme)
Laupa koorejaam
Mäo-Mäeküla meierei (välisilme)
Paistevälja koorejaam (koos säilinud piimandusinventariga)
Piiumetsa meierei
Rava koorejaam
Reinevere koorejaam
Väätsa meierei